

Ad fontes!

У лютому відзначає свій ювілей літературознавець, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української та зарубіжної літератури, ректор Бердянського державного педагогічного університету Вікторія Анатоліївна Зарва.

Народилася 11 лютого 1954 р. в м. Бердянську. Закінчила філологічний факультет Донецького державного університету (спеціальність “Російська мова і література”) (1977) та заочне відділення філологічного факультету БДПУ (спеціальність “Українська мова і література”) (1997). Протягом 1984–1985 рр. навчалася в аспірантурі Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, де під керівництвом члена-кореспондента НАНУ Н. Крутікової захистила дисертацію на тему “Творчість М.С. Лєскова

в аспекті російсько-українських літературних взаємозв’язків” (1985). 2006 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захистила докторську дисертацію “Просвітницькі тенденції в російській та українській прозі 60–80-х рр. ХІХ ст.” (науковий консультант – доктор філологічних наук Н. Костенко).

У БДПУ В. Зарва пройшла шлях від асистента до завідувача кафедри й ректора (з 2011 р.). Завдяки її невтомній праці й неабияким організаторським здібностям вдалося створити потужну кафедру української та зарубіжної літератури. З ініціативи В. Зарви 2007 р. на базі БДПУ спільно з Інститутом літератури організовано НДІ слов’янознавства та компаративістики. Вікторія Анатоліївна – авторка понад 130 наукових праць, у тому числі двох монографій “Творчість М.С. Лєскова і Україна” (1990), “Дискурс Просвітництва в російській та українській прозі 60–80-х рр. ХХ ст.” (2005), а також 10 навчальних посібників. Високим науковим рівнем вирізняються збірники праць, ініціатором і відповідальним редактором яких є В. Зарва, – “Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство” й “Актуальні проблеми слов’янської філології: Лінгвістика і літературознавство”. Проникливі та цікаві статті дослідниці, присвячені творчості Марка Вовчка, М. Лєскова, М. Некрасова, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка, М. Костомарова, Б. Грінченка, Ф. Достоевського, І. Франка, Лесі Українки, О. Пушкіна, Є. Євтушенка, Л. Толстого, А. Свидницького, І. Гончарова та ін., були опубліковані в українських та закордонних фахових журналах.

У працях Вікторії Анатоліївни глибокий літературознавчий аналіз жанрово-стильових та поетичних особливостей художніх текстів чи дослідження літературних епох здійснено в широкому культурологічному та компаративістичному континуумі. Ідеться про такі праці, як “Типологічні мотиви в творчості Марка Вовчка і Миколи Лєскова (на прикладі творів із народного побуту)”, “М.С. Лєсков і Т.Г. Шевченко (До проблеми типології творчості)”, “До проблеми просвітительських тенденцій в українській та австрійській літературах

60–80-х рр. XIX ст.”, “Антропологічний елемент в естетичному ідеалі раннього І. Франка і М. Чернишевського”, “Жанрові ознаки “роману виховання” в “Підлітку” Ф. Достоевського і “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного” та ін.

В. Зарва – учасниця багатьох вітчизняних і міжнародних конференцій. У 1992 р. була на науковому стажуванні у Віденському університеті. Вона активно налагоджує зв'язки із закордонними вузами. Щорічно студенти та викладачі БДПУ беруть участь у міжнародних наукових конференціях і організують заходи, на які приїздить чимало учасників з різних країн. У 2006 р. В. Зарва отримала подяку від Головного управління польського культурно-освітнього товариства “Відродження” та Польського сенату за великий внесок у розвиток польської культури в Україні.

Редакція журналу “Слово і Час” пропонує статтю ювілярки, яка, безсумнівно, зацікавить не лише науковців, а й учителів, та бажає Вікторії Анатоліївні творчої наснаги, нових наукових досягнень, подальших успіхів у розбудові БДПУ, у якому вона самовіддано працює вже багато років.

Світлана Луцій

Вікторія Зарва

УДК 82-312.1

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ФЕНОМЕН СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті систематизовано відомі погляди щодо тлумачення Просвітництва, зроблено спробу уточнити філософсько-культурний зміст та обсяг поняття “просвітництво”, простежено історичні витоки цього явища світової культури, етапи його розвитку.

Ключові слова: Просвітництво, епоха, культурна система, просвітницький рух, ідеї, філософія Просвітництва.

Viktoriya Zarva. The Enlightenment as a phenomenon of world culture

The paper systematizes some widespread views on the Enlightenment. The author specifies the philosophical and cultural meaning and the scope of the “Enlightenment” concept, and traces back the historical sources of this phenomenon, as well as the stages of its development.

Key words: the Enlightenment, epoch, cultural system, the Enlightenment movement, ideas, philosophy of the Enlightenment.

Останнім часом зріс інтерес до Просвітництва як історичного феномену, як культурної системи у зв'язку з його переосмисленням постмодерністською критикою. Ідеї Просвітництва почали оцінювати з меншим ухилом до вульгарного соціологізму, наголошуючи на їх загальнолюдському змісті. Соціальну значущість зберігають просвітницькі теорії вдосконалення особистості й суспільного життя та осмислення їх у художній літературі: “Просвітництво було і, схоже, поки що залишається однією з основних конструкцій Великого міфу європейської історії та в цій якості й досі впливає на історію всього людства” [23, 358].

Актуалізується думка відомого російського компаративіста М. Конрада про те, що “епоха Просвітництва – не “локальне” явище світової історії, не належить історії деяких обраних країн”, а “всесвітньо-історичний рух, що супроводжує перехід від феодалізму до капіталізму як одна з його закономірностей” [12, 268]. Зрозуміло, що закономірність епохи Просвітництва базується на історії переважно провідних для свого часу країн – Англії, Франції, почасти Німеччини; однак виробленими ними “арсеналом” користувалися й інші країни Заходу і Сходу. Отже, під Просвітництвом ми розуміємо “процес, а не момент”, ідейний, інтелектуально-культурний рух.

Розроблені просвітницькою філософією ідеали доброчесної та вільної громадянської особистості, віротерпимості, мирного співбуття спільноти, прагнення до оволодіння знаннями, долучення до норм і морально-етичних та естетичних цінностей – усе це має суттєве значення для подальшого розвитку і взаємодії наук гуманітарної сфери й не втратило актуальності для культури ХХІ ст. Проте відкритою залишається проблема, пов'язана з уточненням поняття “просвітництво”, його філософського й політичного змісту, історичних джерел, значення цього явища. Тому мета нашої статті – систематизувати відомі погляди щодо тлумачення Просвітництва, уточнити філософсько-культурний зміст та обсяг поняття “просвітництво”, його історичні витоки, етапи розвитку.

Деякі аспекти Просвітництва досліджували такі вчені, як Т. Адорно, Е. Кассігер, М. Фуко, М. Хоркхаймер, П. Берков, І. Брагинський, З. Каменський, Л. Кулакова, І. Лімборський, Д. Наливайко, Н. Пахсар'ян та ін. Вінченцо Ферроне, Даніель Рош слушно стверджували, що “розшифрування й історична реконструкція світу Просвітництва (як і будь-якої іншої культурної системи) ставить перед нами безліч проблем, коли мова йде про визначення конкретних дослідницьких підходів” [18, 571-572]. Процес оновлення людини й суспільства, розпочатий у ХVІІІ ст., до цього часу викликає цікавість, а також суперечки й дискусії.

Відомо, що просвітницький рух зародився в найбільш розвинених країнах Західної Європи у зв'язку з кризою, руйнуванням феодально-кріпосницької системи й формуванням буржуазних відносин, буржуазного світосприймання та пов'язаних із ними демократичних тенденцій у суспільно-політичній сфері. Тому просвітництво було ідеологією буржуазії, що прийшла на зміну феодальному дворянству. В. Пустарнаков, зазначаючи “буржуазність” змісту, водночас на перше місце ставить “ознаку надкласовості, загальнолюдськості форми вираження світогляду Просвітництва” [27], яке є ідеалізованим. Проте треба зауважити, що просвітники не усвідомлювали й не визнавали буржуазного характеру свого вчення.

Епоха Просвітництва – це традиційно ХVІІІ ст., хоча межі її в кожній країні різні: приблизно кінець ХVІІ–ХVІІІ ст. – перша чверть ХІХ ст. Початком цієї доби вважається поява праці англійського філософа Джона Локка, духовного очільника Просвітництва, “Дослід про людський розум” (1691), в якій важливий, на думку деяких дослідників, “конфлікт розуму і віри” [15, 5]. На наш погляд, у Локка такий конфлікт відсутній, а є усвідомлення межі розуму, який пояснює природне, проте не може (і не повинен) намагатися в'янути першопричини тощо. Мислитель був переконаний, що дійсність опановується не тільки розумом, а й чуттєвим досвідом, отриманим під впливом навколишнього середовища у процесі життя (англійський емпіризм, французький сенсуалізм).

У Франції ця епоха визначається як “філософське століття” (*le siècle philosophique*) або “століття просвітництва” (*le siècle des lumieres*); у Польщі – “століття філософське” (термін, ужитий Красіцьким). В Україні Просвітництво збігається з епохою пізнього бароко, що зазначено, зокрема, в “Історії української культури” [6, 79].

Термін “просвітництво” вперше використав у Франції Вольтер, у Німеччині – Гердер. Проте остаточно цей термін закріпився після виходу статті І. Канта “Відповідь на питання: що таке просвітництво?” (1784). Засновник німецького класичного ідеалізму запропонував розглядати Просвітництво як необхідну історичну епоху в розвитку людства, зазначивши: “Жодна епоха не має права... унеможливити наступній розширення найнеобхідніших знань, очищення їх від хиб і далі проступання шляхом просвітництва” [8, 137]. Філософ, як слушно визначає М. Ласло-Куцок, “блискуче розв'язує проблему діалектики

прогресу” [13, 140], убачаючи злочин у стримуванні поступу, що здійснюється через матеріальні чинники і свободу творчої думки.

I. Кант вважав, що вихід народів зі стану неповноліття, в якому вони перебувають із власної вини, виражається в ідеях Просвітництва, у самостійності людського розуму: “Неповноліття означає неспроможність користатися власним розумом без керівництва когось іншого” [8, 135]. Якщо люди вийдуть зі стану неповноліття, то почнуть “розповсюджувати навколо себе дух розумного поцінування власної вартості і розважливого погляду на покликання кожної людини”, але привчати до просвітництва людей, на думку I. Канта, можна лише поступово. Просвітництво вимагає “свободи публічно користуватись за всіх обставин своїм власним розумом” [8, 136], “вносити на громадський розсуд свої міркування щодо поліпшення цього устрою і навіть вільно його критикувати”, відкриваючи “новий простір для самовдосконалення...” [8, 138].

Від I. Канта пішла тенденція визнання “безмежного” панування раціоналізму, ототожнення понять “просвітник” і “раціоналіст”. Натомість просвітницький раціоналізм має дещо інший характер, ніж теологічний і класичний раціоналізм XVII ст. Хоча в деяких просвітників акцентувався раціональний момент, в інших – роль почуттів, проте всі вони намагалися узгодити розум і почуття. В. Пустарнаков слушно стверджує: “Просвітницький раціоналізм пронизаний почуттями, пристрастями, інтересами” [27]. У Гельвеція є розділ під назвою “Про розумову перевагу людей, охоплених пристрастями, у порівнянні з людьми розсудливими”. Ця теза характерна і для інших просвітників.

Головною філософською особливістю Просвітництва була антиметафізичність, хоча деякі просвітники, зокрема Вольтер, і користувалися терміном “метафізика”, а Ламетрі, Дідро оперували категорією метафізики “субстанція”. У Просвітництва не було метафізичного підходу до дійсності та до будь-яких інших явищ: просвітники сперечалися з метафізикою XVII ст. як старою формою філософствування. Їм був притаманний не чистий раціоналізм, а раціоналістичний сенсуалізм і емпіризм.

Особливого значення набула, як зазначив I. Брагінський, “диференціація у трактуванні Розуму, що зумовило серйозні світоглядні розбіжності” [2, 307], розмежування серед просвітників на ідеалістів або матеріалістів, деїстів або атеїстів, ліберальних прибічників просвіченого монарха або революційних республіканців тощо. Джузеппе Рікператі бачить відмінність між Гольбахом і Дідро в тому, що перший розвинув “розум, що систематизує, який виріс із раціоналізму XVII ст., і зіткнувся при цьому із проблемами етичного плану, які важко було вирішити. Другий залишився вірним дієвому розуму, що, навпаки, відкривав широкі шляхи для визволення людських почуттів і для розвитку художньої або етичної творчості” [18, 19-20]. Даламберові був властивий емпіричний раціоналізм.

Раціоналізм як філософський напрям став одним з основних джерел ідеології Просвітництва. Д. Наливайко звертає увагу на значну еволюцію поняття “розуму” у просвітників, яке спочатку було “вираженням чистого раціоналізму, в цьому понятті бачили насамперед деяку самовиробничу діяльність розуму, що спирається на картезіанську методологію, у подальшому ж розгортаються все більш наполегливі пошуки онтологічних основ просвітницького розуму, його втілення в об’єктивному світі, у природі” [19, 174-175]. Учений припускає: “Просвітницький розум був, по суті, лише ідеалізованим здоровим смыслом буржуа, що пережили прогресивну стадію свого розвитку...” [19, 174], – що, на наш погляд, дещо неточно щодо буржуазності.

Французький філософ і теоретик культури Мішель Фуко (1926–1984) у праці “Що таке Просвітництво?”, аналізуючи кантівську відповідь на аналогічне

питання й не перебільшуючи її значення у творчості І. Канта, наголошував на двозначності низки тез німецького філософа, випадковості характеру статті. У взаємозв'язках між гуманізмом і Просвітництвом М. Фуко бачив наявність не ідентичності, а напруги.

Проблема співвідношення Просвітництва і Відродження не може прямолінійно розглядатися як продовження розвитку просвітниками гуманістичних традицій епохи Відродження, усе складніше. Це доводив М. Фуко, зазначивши у праці “Що таке Просвітництво?” залежність гуманізму, який іде від XVII ст., від запозичених із релігії, науки, політики концепцій людини. Учений протиставляв тематиці гуманізму принцип самокритики й постійного автономного самотворення, який перебуває в центрі історичної самосвідомості Просвітництва. Наголошуючи на важливості впродовж XVIII ст. питання про людину, гуманізм, М. Фуко зауважував, що Просвітництво все ж досить рідко розглядало себе як гуманізм [30, 132-149].

Зазначивши, що історична подія Просвітництва не зробила людей повнолітніми, М. Фуко припускав, що можна “надати деякого смислу тому критичному запитанню про сучасне і про нас самих, яке сформулював Кант, розмірковуючи над Просвітництвом” [30, 148].

Гегель, як і Кант, трактував Просвітництво широко й дещо невизначено – як назву певної історичної епохи, що остаточно пройдена, і як раціоналістичну ідеологію. Гегель захищав ідею Просвітництва як подоланого періоду життя духу, на зміну якому прийшов дух реалізму, конкретності – він ознаменував нову епоху “лібералізму”.

Маркс коливався в оцінках Просвітництва, розглядаючи його як політичне явище, а також як соціально-ідеологічний феномен, пов'язаний зі становленням буржуазії.

Ернст Кассіер у праці “Філософія Просвітництва” (1932) узявся до філософської “реабілітації” Просвітництва, вступивши у пряму полеміку з романтиками, які засуджували Просвітництво. Він поставив у заслугу Просвітництву “нове, революційне за своєю суттю розуміння форми, функцій, поля діяльності і самої природи філософії” [18, 557].

Засновником сучасної італійської історіографії Просвітництва був Франко Вентурі, який книжкою “Юність Дідро” (1939) відкрив важливу сторінку міжнародної дискусії про Просвітництво. Вентурі став засновником історії ідей, в якій головна увага відводилася свободі, волі людини. Учений побачив у Просвітництві новий політичний рух.

Переосмислювати Просвітництво і його спадщину почали німецькі філософи Макс Хоркхаймер і Теодор Адорно у праці “Діалектика Просвітництва” (“Dialektik der Aufklärung”, 1944), в якій Просвітництво протиставлено сучасності, запропоновано починати історію вивчення просвітницького розуму із часів античності й закінчувати серединою XX ст. Вони доводять, що Просвітництво йшло від міфу й перетворилося на нову міфологію, виявивши потяг до “соціального присилування”, до формування “тоталітарного порядку”. Це доводило, на думку авторів, глибоко ідеологічну природу Просвітництва. Причину такого регресу цього явища, його саморуйнування дослідники вбачають у відчутті страху Просвітництва перед істиною [31, 311].

Спіраючись на тезу Е. Кассієра про те, що Просвітництво – це філософія, що ототожнювала істину з науковою системою, Адорно й Хоркхаймер висунули гіпотезу про обов'язкове розчинення Просвітництва в “позитивістському моменті” [31, 58]: “глузд”, який повинен був допомогти людині підкорити природу (за Беконом і “Енциклопедією”), сприяв раціоналізації дійсності, трансформації та реорганізації світу на основі певних принципів. Суперечливою і штучною

з історичного погляду вважають учені Вінченцо Ферроне, Даніель Рош конструкцію Адорно й Хоркхаймера, за якою “усвідомлення діалектичної кризи Просвітництва XVIII ст. повинно породити в майбутньому нове Просвітництво з більш м’якими контурами” [18, 559].

Критика Просвітництва притаманна також Лестерові Г. Крокеру й Рейнхартові Козеллеку. Американський учений надрукував книжку “Епоха кризи. Людина і світ у французькій філософії XVIII століття” (1959), в якій намагався довести історичну відповідальність Просвітництва за моральну кризу сучасного світу й за етичний нігілізм суспільства. Р. Козеллек у праці “Критика і криза. До питання про патогенезу буржуазного суспільства” (1959) визначив провину Просвітництва, яке відкривало шлях для нового періоду громадянської війни, “відмовившись реалістично враховувати незалежність політичного фактора від морального...” [18, 562].

Полемізуючи з авторами книжки “Діалектика Просвітництва”, М. Фуко у праці “Що таке Просвітництво?” відстоював, на зауваження Н. Пахсар’ян, “актуальність Просвітництва як особливого філософського етосу, як способу критичного запитування про нас самих – про істоти, історично детерміновані Просвітництвом, і про навколишній світ” [30, 132]. Він пропонує кожній людині проаналізувати себе як індивідуальність, яка історично детермінована Просвітництвом.

Про долю Просвітництва в “модерному” світі дискутували німецькі філософи Г.-Г. Гадамер і Ю. Габермас. Перший розумів мову як засіб формування людського знання, вважаючи Просвітництво, що поступувало залежність розуму від економічних і суспільно-державних сил та існування його в конкретно-історичних формах, лише епізодом в історії людства. Ю. Габермас розглядав Просвітництво як “незавершений проект” Модерну, наполягаючи на використанні терміна “modern” уже з кінця V ст., коли почалося відмежування християнства від римського минулого язичників. Учений вивчав конструкцію сенсу й істини крізь призму теорії комунікативної дії, що чітко розрізняла комунікацію як технічний процес і комунікацію як дію, яка мала культурне значення [див.: 33].

Французькі постструктуралісти (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда) перенесли парадигму просвітницьких цінностей у площину Постмодерну. Так, Ж.-Ф. Ліотар у праці “Стан постмодерну” (1979) оголосив, що традиційні “наративи” (оповідні структури, які характеризують певний тип дискурсу в різні історичні періоди) змінив “метадискурс” Просвітництва, що прагне підпорядкувати собі всі інші через панування однієї форми “легітимної” універсальної раціональності. Проте постійна зміна ідеологій підтверджує, що віра в панування розуму, правову свободу й соціальний прогрес підірвана. Криза цінностей та ідеалів Просвітництва, синтезованих у філософії Гегеля, означає, на погляд Ж.-Ф. Ліотара, відхід від тотальності всезагального й повернення до самоцінності індивідуального досвіду на мікрорівні.

Учені не одностайні щодо значення термінів “просвітительство” і “Просвітництво” (рос. “Просвещение”), неоднаково тлумачать їх зміст, по-різному визначають межі доби. Деякі дослідники (П. Бєрков, С. Квіт) розрізняють поняття “просвітительство” і “просвітництво”. Так, С. Квіт у книжці “Основи герменевтики” розрізняє просвітительство як ідеологію, що захищає самоцінність знання без урахування морального аспекту, просвітництво як суспільний рух і просвітянство як критику антиінтелектуалізму просвітництва [10, 28]. Слід зазначити, що в українській історіографії літератури, зокрема в “Історії української літератури” Д. Чижевського, відсутня характеристика Просвітництва, крім того, не систематизовано взаємозв’язки західноєвропейського просвітницького руху з українським.

У працях, присвячених літературі XVIII ст., часом використовують термін “просвітництво”, а XIX ст. – “просвітительство”. Щодо співвіднесеності цих термінів висловлюються різні думки, іноді їх розглядають як синоніми. Так, російсько-українські словники слово “просветительский” перекладають здебільшого так: “...просвітній, просвітницький, просвітительський” [28, 622], – де останнє слово – це калька з російської.

Водночас П. Берков запропонував розмежувати поняття, вважаючи Просвітництво певним етапом в історії просвітительства. У його трактуванні просвітительство ширше за Просвітництво, до того ж “може і передувати Просвітництву, і розвиватися поруч, борючися з ним, й існувати після нього” [26, 10]. Це визначення стало основою вузького розуміння Просвітництва для багатьох дослідників. Однак у концепції П. Беркова, на думку Л. Кулакової, поняття “просвітитель” було не конкретним, а “просвітительство” поставало “не як ідейний рух певної епохи, а як історія російської культури XVII–XVIII ст.” [26, 164].

Г. Поспелов [25, 154-183] уважав Просвітництво не історико-конкретним, а типологічним явищем – ознакою, яка може бути притаманна людям з різним світоглядом, крім того, не хронологічним, а стадіальним. Цю думку підтримує В. Пустарнаков, стверджуючи, що Просвітництво – лише один із напрямів антифеодальної думки, хоча й найбільш розвинутий та оригінальний [27]. Я. Ельсберг заперечував думку Г. Поспелова, справедливо вважаючи, що не можна протиставляти історично конкретні й типологічні явища, до яких належить і Просвітництво. С. Тураєв доповнює, що Просвітництво – це ідеологія, яка втілювалася в різних літературних течіях. Такої ж думки дотримувався й Д. Чижевський, зауважуючи, що “найбільш впливова ідеологія періоду літературного класицизму є “просвіченість” [32, 356]. Навпаки, І. Волков запропонував концепцію Просвітництва як певної загальної художньої системи XVIII ст. [4, 161]. Вважаємо, що доцільніше обмежитися більш поширеним поняттям “просвітництво”.

Загалом у науковій літературі 1970-х рр. вирізняють два розуміння Просвітництва як філософсько-політичної течії – у вузькому значенні цього слова і в широкому. Просвітництво в широкому розумінні сприймається як синонім антифеодальної, прогресивної буржуазної ідеології періоду становлення капіталізму, а у вузькому значенні цей термін “використовується тоді, коли здійснюється аналіз напрямів усередині буржуазної ідеології і притому під певним кутом зору – її типологізації залежно від рішення проблеми засобів суспільних перетворень” [7, 22], відповідно, виокремлюють два протилежних напрями – революційний (радикальний) і мирний (ліберальний). Такого погляду дотримуються Ю. Лотман, З. Каменський, Л. Кулакова, А. Чабан та ін.

Традиційно вважається, що Просвітництво – прогресивний ідейно-естетичний і філософський рух суспільної думки перехідної епохи від феодалізму до капіталізму, утвердження капіталістичних відносин в умовах кризи абсолютизму, важливий етап розвитку ідеології та культури, зокрема літератури, напрям передової думки. Ю. Лотман у статті “Слово і мова в культурі Просвітництва” розуміє Просвітництво як “цілісну модель певного культурного періоду...”, “метакультурну конструкцію, абстракцію, яка, однак, активно впливала на створення реальних текстів”, розрізняючи Просвітництво як “ідеологічний конструкт, деяку ідеальну норму, створену самими філософами XVIII ст.”, і реальне ідеологічне життя епохи, що орієнтується на цю норму або на полеміку з нею, при цьому “життя завжди більш складне і суперечливе, ніж його власне про себе уявлення” [16, Т. 1, 216]. Просвітницьку ідеологію характеризувала,

за визначенням Є. Плимака, “суперечність між революційним характером її антифеодальних вимог і сподіваннями просвітників на мирний шлях їх утілення в життя руками “освічених” представників того ж старого феодального світу” [24, 135-136].

У 1980-х рр. з’явилися нові інтерпретації, за якими феномен Просвітництва мав насамперед культурну природу, ніж соціально-економічну або ідеологічну [див.: 32]. Аналізуючи взаємини Просвітництва й науки, учені розглядали науку як продукт культури.

С. Булгаков зазначає: “Посилення мотивів гуманістичного індивідуалізму в історії думки знаменує добу так званого “просвітництва” (Aufklärung) у XVII, XVIII, почасти XIX сторіччях. Просвітництво робить найбільш радикальні негативні висновки із засновків гуманізму: у царині релігії через посередництво деїзму воно приходиться до скептицизму та атеїзму; у царині філософії через раціоналізм та емпіризм – до позитивізму та матеріалізму; у царині моралі через “природну” мораль – до утилітаризму та гедонізму. Матеріалістичний соціалізм також можна розглядати як найпізніший і найзріліший плід просвітництва” [3, 41]. Як бачимо, С. Булгаков переклав німецьке слово “Aufklärung” як “просвітництво” (ця назва поширилася на німецькій території), іноді його перекладають як “просвіта”, зокрема Ю. Іщенко; інший варіант перекладу теж має цікаве смислове навантаження – “роз’яснення, пояснення, розтлумачення, тобто доведення до свідомості, до відома”, яке стало магістральним напрямком діяльності представників просвітництва – освічувати, виховувати людину й людство, озброювати їх науковими знаннями, розвіюючи темряву неучтва, невігластва, незнання.

Явище просвітництва майже в усіх мовах позначається словом, яке має корінь “світло”. Починаючи із середини XVIII ст., у Росії слово “просвітництво” використовувалося як калька з французького “Les lumières” і співвідносилось з філософією Просвітництва. Освіченою вважали людину, яка по-філософськи дивилася на речі. У широкому значенні “просвітництво” було синонімом європеїзму, про що писав Ю. Лотман у статті “Архаїсти-просвітники” [17, 239-252]. Тому освіченою вважалася людина з європейською освітою. Крім того, варто згадати первісне церковнослов’янське значення цього слова: “Просвещати <...> значит: крестить, сподобить св. Крещенія” [1, 348]. В обох значеннях йдеться про внесення світла в темряву – як світла справжньої віри, так і перемоги розуму.

Саме просвіті надавалася виняткова роль у житті людства і зміні його на краще. Під “просвітою”, на думку Д. Наливайка, “розуміли не тільки поширення освіти, знань, а й “просвіту умів” у плані громадянського й філософсько-морального виховання, утвердження “істинних” ідей, світогляду на протизагу “хибним ідеям”, лжі й забобонам старого феодального світу” [20, 368]. Тому закономірна друга назва доби Просвітництва – вік розуму (у широкому значенні цього слова), де розум постає універсальною історичною силою: “Розум – один і той самий для всіх мислячих суб’єктів, для всіх націй, епох і культур” [9, 19].

На початку XIX ст. синонімом просвітництва стає освіта в широкому (законодавчому) й у вузькому (як створення навчальних закладів) значеннях. В. Парсамов відзначав зміну характеру просвітницького міфу через поєднання просвітництва й освіти: “Якщо раніше просвітництво мислилося як миттєвий акт, як деяке прозріння, перетворення бідного народу на новий народ, то нині йдеться не про досягнення якогось ідеалу, а про поступове викорінення недоліків. Практична сторона просвітництва стає важливішою за його ідеологічне насичення” [див.: 21].

Отже, термін “просвітництво” узагальнює різноманітність подій одного з найяскравіших і найскладніших періодів в історії культури. Відома теза про

Просвітництво як вік критики. Е. Кассіер пише: “Персональний союз філософії та літературно-естетичної критики виявляється у всіх видатних просвітників...” [9, 303], – до того ж критика входила в життя як засіб постійного самооновлення духу. Епоха Просвітництва створила передумови для критичного сприйняття соціального світу, проголосила людину спроможною та навіть зобов’язаною критично переосмислювати будь-які авторитети.

Поширення набула теза, що просвітництво як ідеологію критики та заперечення характеризує принципова антитрадиціоналістична орієнтація. Кожна наступна літературна епоха заперечувала попередню. Так, література Просвітництва заперечувала бароко, а саму її потім заперечив романтизм. Епоха Просвітництва не визнавала себе нічиєю наступницею. Проте неправильне положення про те, що Просвітництво, яке взагалі не було так категорично налаштоване до літературної традиції, заперечувало бароко. На наш погляд, естетика Просвітництва компромісна, вбирає в себе елементи бароко і класицизму, змішує їх, стирає суперечності.

В. Феллер визначає епоху Просвітництва (1749–1877) як “період перетворення культури на началах фундаментальних духовних відкриттів епохи Бароко. Це вершинна епоха, яка консолідувала зрілі досягнення духу на фундаменті сформованої культурної традиції Нового часу. Це епоха з’ясування, завершення, акультурації, одночасно й епоха автономізації основних інтелектуальних сил. Узагалі це час духовно-культурного оптимізму і прогресу, проте не силою духу в його глибинах, а силою вже переважно культурної інерції, набутої попередніми епохами” [див.: 29].

Розглядаючи проблеми сучасної інтерпретації Просвітництва як літературної епохи, Просвітництва у дзеркалі постмодерного світу, І. Лімборський зауважує, що художній дискурс XVIII ст. “історично виявився не просто близький до дискурсу філософського, а нерідко міцно й органічно переплітався з ним, створюючи особливий ідеологічний та культурний канон Просвітництва, який власне і дозволяє говорити про цілісність цієї епохи як історико-художнього явища” [14, 35]. Слушне міркування Н. Пахсар’ян, що Просвітництво було “не так філософською школою або тим більше – системою, як певним інтелектуальним підходом, духовною й етичною позицією – тобто не тільки колективним рухом, а й мужнім учинком індивіда, який вирішив жити самостійно й відповідально (М. Фуко)” [22, 82].

Епоха Просвітництва зумовила ідеологічний спосіб мислення, здійснивши “грандіозну демістифікацію (десакралізацію) соціального світогляду...” [5, 4]. З погляду просвітників це має допомогти суспільству знищити вади, запропонувати справедливі й розумні закони завдяки “освіченим царям”, у яких радниками будуть прогресивні філософи. Утім треба зважати на різницю між ідеологами і просвітниками (Вольтер, до речі, як й інші просвітники, не збирався ламати, переробляти світ).

Як відомо, жоден із напрямів літератури доби європейського Просвітництва XVIII ст. не став єдиним виразником свого часу, а відображав його по-своєму. Спільною для літературних напрямів була ідеологія Просвітництва, яка в кожному з них своєрідно інтерпретувалася. Якщо назви “ренесанс”, “бароко”, “романтизм” окреслюють, крім епохи, літературний напрям, течію або стиль, то термін “просвітництво” має дещо інший характер, охоплюючи явища і процеси, які виникли в Європі.

Відтак хибна спроба зараховувати просвітництво до однієї зі стильових течій, як це роблять деякі сучасні дослідники. Зокрема, О. Колінко в монографії “Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)” (К., 2002) стверджує: “...Стильовий діапазон С. Коваліва охоплює різні тенденції,

однак стильова домінанта його малої прози значною мірою пов'язана з реалізмом XIX ст. Водночас його реалізм багатовимірний, у ньому синтезовано впливи різних стильових течій – просвітительської, натуралістичної, імпресіоністичної” [11, 161].

Отже, Просвітництво – це історичний феномен світової культури. Епоха Просвітництва завершила перехід до нового типу культури, в якому стали каноном розум, знання, свобода, рівність, обов'язок. Просвітництво – одна з форм ідеології, коли освіта, просвіта виступають формами діяльності. Просвітництво – це ідейний, інтелектуально-культурний рух, а не літературний напрям. Для філософських та естетичних ідей цієї епохи прикметні принципові новації. Вважаємо перспективним простежити функціонування просвітницьких ідей в українській і російській літературах 60–80-х років XIX ст. Розроблені сьогодні технології компаративних досліджень дають змогу зосередитися на мікрокомплексному порівняльному аналізі художніх творів в аспекті просвітницької ідеології та естетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев П. Церковный словарь. – СПб., 1816. – Т. 3. – С. 348.
2. Брагинский И. К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения // *Просветительство* в литературах Востока: Сб. статей. – М., 1973. – С. 302-318.
3. Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // *Вехи. Из глубины*. – М.: Правда, 1991. – С. 31-72.
4. Волков И. Теория литературы. – М.: Просвещение; Владос, 1995. – 256 с.
5. Заблоцкий В. Політичні ідеології: сутність, природа, морфологія // *Схід*. – 1998. – № 5. – С. 3-11.
6. Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3. – С. 79.
7. Каменский З. Философские идеи русского Просвещения: Деистическо-материалистическая школа. – М.: Мысль, 1971. – 369 с.
8. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? // *Всесвіт*. – 1989. – № 4. – С. 135-138.
9. Кассирер Э. Философия Просвещения / Пер. с нем. В.А. Махлина. – М.: РОССПЭН, 2004. – 400 с.
10. Квіт С. Основи герменевтики. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 192 с.
11. Колінько О. Стефан ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація). – К.: Знання України, 2002. – 177 с.
12. Конрад Н. Избранные труды. – М.: Наука, 1974. – 471 с.
13. Ласло-Куцок М. Метафізика порядку і діалектика прогресу // *Всесвіт*. – 1989. – № 4. – С. 139-140.
14. Лімборський І. Просвітництво у дзеркалі постмодерного світу // *Зарубіжна література*. – 2005. – № 5. – С. 35-37.
15. Література Просвітництва // *Тема*. – 2001. – № 3. – 129 с.
16. Лотман Ю. Избр. Статьи: В 3 т. – Таллин: Александра, 1992.
17. Лотман Ю. Собр. соч. – 2-е изд, испр. – М.: ОГИ, 2000. – Т. 1: Русская литература и культура Просвещения. – 536 с.
18. *Мир Просвещения*. Исторический словарь / Под ред. Винченцо Ферроне и Даниела Роша; пер. с итал. Н.Ю. Плавинской под ред. С.Я. Карпа. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
19. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 288 с.
20. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
21. Парсамов В. Жозеф де Местр и Александр Стурдза: Из истории религиозных идей Александровской эпохи [Электронный ресурс]. – Саратов, 2003. – Режим доступа: <http://conservatism.narod.ru/parsamov/maistre.doc>
22. Пахсарьян Н. “Ирония судьбы” века Просвещения: обновленная литература или литература, демонстрирующая “исчерпанность старого?” // *Зарубежная литература второго тысячелетия. 1000–2000: Учебное пособие* под ред. Л.Г. Андреева. – М.: Высшая школа, 2001. – С. 69-115.
23. Пигалев А. Э. Кассирер. Философия Просвещения // *Вопросы литературы*. – 2005. – № 2. – С. 358-361.
24. Плимак Е. Основные этапы в развитии русского Просвещения XVIII в. // *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в.* – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 127-137.
25. Постелов Г. Об идейных и художественных особенностях творчества А.П. Чехова // *Вопросы литературы*. – 1957. – № 6. – С. 154-183.
26. *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века*. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 272 с.
27. Пустарнаков В. Еще раз о сущности философии русского Просвещения 1860-х гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108670173&archive=0212&start_from=&ucat=1&

28. *Російсько-український словник* / Укл. Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Рад. школа, 1976. – 880 с.
29. *Феллер В.* Введение в историческую антропологию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vf.narod.ru/istant/partIV/gl6.htm>
30. *Фуко М.* Что такое Просвещение? / Пер. с франц. и примеч. Н.Т. Пахсарьян // *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология.* – 1999. – № 2. – С. 132-149.
31. *Хоркхаймер М., Адорно Т.* Диалектика Просвещения / Пер. с нем. М. Кузнецова. – М. – СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 311 с.
32. *Eckhart H. (Ed.).* The Transformation of Political Culture of England and Germany in the Late Eighteenth Century. – London, 1990.
33. *Habermas J.* Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt am Main, 1981.

Отримано 18 листопада 2013 р.

м. Бердянськ

